

एकोणिसावे शतक आणि मुद्रण संस्कृती

Nineteen Century and Printing Culture

नागनाथ बळते

मराठी विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे. (पीएच. डी. संशोधक विद्यार्थी)

भारताच्या इतिहासात वेगवेगळ्या कारणांसाठी एकोणिसाव्या शतकाला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यापैकी एक म्हणजे एकोणिसाव्या शतकात सुरुवात झालेली मुद्रणाची कला होय. हे ज्ञानसंक्रमणाचे शतक आहे. ज्ञानप्रसाराच्या ऐतिहासिक परंपरेचे मौखिक संस्कृती, लिखित संस्कृती आणि मुद्रण संस्कृती असे तीन टप्पे करता येतात. महाराष्ट्रात एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वी मौखिक आणि लिखित अशा दोन परंपरा होत्या. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात निर्माण झालेल्या विविध चळवळींना मुद्रणकलेने मोठा हातभार लावला आहे. या शतकात ज्या ज्या विविध चळवळी निर्माण झाल्या त्या चळवळींची भूमिका प्रामुख्याने नियतकालिकांच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहोचली. या नियतकालिकांचा उदय हा मुद्रणकलेशिवाय अशक्य होता. म्हणून एकोणिसाव्या शतकाने मुद्रण कला आणि नियतकालिके अशी देणगी मराठी साहित्याला दिलेली आहे. साहित्याच्या बाबातीत ही गोष्ट किती महत्त्वाची आहे या संदर्भात डहाके लिहितात, “मराठी साहित्याच्या इतिहासाचे कालखंड ठरवताना प्राचीन साहित्य व अर्वाचीन साहित्य अशी विभागणी न करता मुद्रणपूर्व साहित्य आणि मुद्रणोत्तर साहित्य अशी विभागणी यथार्थ ठरेल.”^१ याचा अर्थ मुद्रणकला ही एक मोठ्या परितर्वनाची नांदी होती तिचा मराठी साहित्य, इतिहास, संस्कृती यांच्यावर खोलवर परिणाम झाला आहे. मुद्रणकलेचा आणि तिच्या मराठी साहित्यसंस्कृतीवरील परिणामांचा येथे थोडक्यात विचार करावयाचा आहे.

आजपासून साधारणतः २०० वर्षांपूर्वी म्हणजे १८१३ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीला ब्रिटिश संसदेने सनदेचे नूतनीकरण करून वीस वर्षांची मुदत वाढवून दिली. इथून पुढे ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने कशा पद्धतीने काम करावे याचे नियम आखून देण्यात आले. आणि

शिक्षणासाठी एक लाख रुपये खर्च करावेत असे कंपनीला आदेशित करण्यात आले. तो १८१३ चा चॅटर्स अॅक्टप्रसिद्ध आहे. "By which our Governor-General-in-Council is empowered to direct that a sum of not less than one lac of rupees out of any surplus revenues that may remain shall be annually applied to the revival and improvement of literature, and the encouragement of the learned natives of India. त्याच चॅटर्स अॅक्टमध्ये पुढील नोंद आहे.

"The Clause presents two distinct propositions for consideration; first, the encouragement of the learned natives of India, and the revival and Improvement of literature; secondly, the promotion of a knowledge of the sciences amongst the inhabitants of that country."^२ नेटिव्ह लोकांना शिकण्यासाठी प्रोत्साहन देणे, त्यांच्या जुन्या ग्रंथांना पुनरुज्जीवित करणे आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा प्रसार करणे ही दोन उद्दिष्टे या कायद्याने ठरविली होती. ही ध्येये साध्य करण्यासाठी मुद्रणाची आवश्यकता होती. त्यामुळे महाराष्ट्रात मुद्रणसंस्कृतीचा उदय झाला. याचाच अर्थ ज्ञानसंवर्धनासाठी आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोणाचा फैलाव करण्यासाठी मुद्रणाचा जन्म झाला.

मुद्रणाचा शोध ही मानवी जीवनाच्या इतिहासातील एक युगप्रवर्तक गोष्ट आहे. विस्तवाच्या शोधाने जसे मोठे स्थित्यंतर घडले तसे किंबहुना त्यापेक्षाही अधिक मुद्रणाच्या शोधाने घडले. आणि या मुद्रणाने मानवी समाज उत्कर्षाला जाण्यासाठी चालना दिली. जगातील विचारधनाचे आदानप्रदान करणे आणि प्राचीन ज्ञानभांडार

जतन करणे हे मुद्रणामुळे शक्य झाले. “औद्योगिक क्रांतीचे उत्थापन आणि संवर्धन करण्याच्या कामी तर मुद्रणाने भलतीच कामगिरी बजावली. ग्रंथनिर्मिती ही जरी मानवी प्रतिभेच्या पोटी जन्माला येत असली तरी सूतिकाकार्यमुद्रण कला करित आली आहे.”^३ म्हणून मुद्रण हा केवळ उद्योग नसून तो एक कलात्मक आविष्कार आहे.

महाराष्ट्रात मुद्रणाला सुरुवात झाली तेव्हा मराठी भाषेतील मजकुराची छपाई मोडी लिपीमध्ये होत होती. १७ जुलै १८०२ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या बॉम्बे कुरिअरच्या अंकामध्ये प्रसिद्ध झालेली मराठी जाहिरात ही मोडी लिपीमध्ये छापलेली आहे. इलस्ट्रेशन्स ऑफ द ग्रॅमॅटिकल पार्ट्स ऑफ द गुजराथी, मराठी अँड इंग्लिश लॅंग्वेजेसच्या डुमांडच्या पुस्तकात मोडी टाईपच वापरलेले आहेत. बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीने १८२५-२६च्या दरम्यान मुद्रित पुस्तकांसाठी देवनागरीचा स्वीकार केल्यापासून मराठीमध्ये मुद्रण करण्यासाठी देवनागरीचा उपयोग सुरू झाला. सुरुवातीला धार्मिक पुस्तके छापण्यासाठी मुद्रणकलेचा उपयोग होऊ लागला. नंतर महाराष्ट्रीय लोक युरोपिय विचाराने प्रेरित होऊन पारश्चात्य ज्ञानाचा मराठी लोकांमध्ये प्रसार करण्यासाठी नियतकालिके काढू लागले. त्यासाठी छापखाने अत्यावश्यक होते. पहिल्यांदा स्थापन करण्यात आलेला कुरिअर छापखाना हा वृत्तपत्रांसाठीच स्थापन करण्यात आला होता. यात जवळजवळ सात मुद्रित पुस्तके छापण्यात आली होती. अमेरिकन मिशन प्रेसच्या स्थापनेपासून महाराष्ट्रातील ग्रंथमुद्रण व प्रकाशनाला खाजगी क्षेत्रात सुरुवात झाली.

यापूर्वी शिवकाळात देशी भाषांतील ब्राह्मणी ग्रंथांच्या मुद्रणाचा प्रयत्न भीमजी पारिखांनी केला होता. नंतर पेशवाईच्या अखेरीस गीतामुद्रणाचा प्रयत्न नाना प्हणविसांनी केला, पण हे दोन्ही प्रयत्न यशस्वी झाले नाहीत. मराठी भाषेमध्ये ग्रंथ अथवा लेख छापण्याचा यशस्वी प्रयत्न प्रथम मिशनरी लोकांनी केला. यादृष्टीने अमेरिकन मिशनचे योगदान मोलाचे आहे.

अमेरिकन मिशन प्रेसपूर्वी वृत्तमुद्रण आणि तुरळक ग्रंथमुद्रण असे मुद्रणाचे स्वरूप होते. अमेरिकन मिशनच्या धर्मप्रसारास मुंबईत १८१३ मध्ये सुरुवात झाली. १८१७च्या सुरुवातीला एक हँडप्रेस छापखाना निघाला होता. १८२५मध्ये अमेरिकेहून नवीन फ्रँकंट मागविण्यात आले. अमेरिकन प्रेसमध्ये लोहार खात्यात काम करणारा एक हिंदू-ख्रिस्ती मुलगा टॉमस ग्रॅहॅम याची हुशारी पाहून मॅनेजर ग्रीव्हजने त्याला मराठी मुद्र कोरण्यास प्रवृत्त केले. ते १८३१-३२ दरम्यान तयार झाले. ग्रीव्हजने मातृका करण्यासाठी ते मुद्र अमेरिकेस नेले परंतु ते वाटेतच गंजून गेले. १८३५ मध्ये वेबस्टरने मुद्र आणि मातृका बनविण्याची हत्यारे आणल्यावर टॉमस ग्रॅहॅमने सर्व मुद्र नव्याने तयार केले. त्यावरून वेबस्टरने मातृका आणि साचे तयार केले. १८३६मध्ये ग्रॅहॅमच्या मुद्राक्षरात छापलेले पहिले पुस्तक तयार झाले. “इ. स. १८५४ मध्ये मिशन छापखान्यात सात हँडप्रेस, एक शिळाप्रेस आणि इंग्लिशशिवाय सात बालबोध, एक मोडी, तीन गुजराथी, दोन हिंदी आणि एक झेंद असे मातृकांचे संच होते.”^४ अमेरिकन मिशनचे इंग्लिश भाषेचे ज्ञान मिळविण्यासाठी शीघ्र आणि सोपा उपाय हे पहिले पुस्तक प्रसिद्ध झाले. अमेरिकन मिशनने हा छापखाना १८५५ मध्ये एक भाग व १८५८ मध्ये दुसरा भाग असे करून टॉमस ग्रॅहॅम यांना विकून टाकला. १८१३ पासून १८५८ पर्यंत जवळ जवळ या मिशनने ८० पुस्तके छापली. पुढील कालखंडात महत्त्वाची कामगिरी बजावणारे जावजी दादाजी चौधरी आणि रावजी राणोजी आरू हे दोघेही याच मिशनच्या प्रेसमध्ये शिकून तयार झाले होते.

गोन्या सोजिरांपासून हिंदू स्त्रियास झालेल्या संततीस शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने १८१५मध्ये स्थापन झालेल्या बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटीने शालेय पुस्तके तयार करण्याविषयी संकल्प केला होता. हा संकल्पसोसायटीच्या सहाव्या वार्षिक अहवालात प्रसिद्ध आहे. १८२० मध्ये नेटिव स्कूल अँड स्कूल बुक कमिटी स्थापन करण्यात आली तेव्हा मुलांच्या शिक्षणासाठी योग्य पुस्तके नाहीत ही उणीव सोसायटीच्या लक्षात

आली. तेव्हा सोसायटीने पंचोपाख्यान, विदूरनिती, सिंहासनबत्तीशी अशी पुस्तके छापून घेतली. या सोसायटीचा प्रमुख जॉर्ज जार्विस याने सरकारला सरकारी छापखाना स्थापण्याची शिफारस केली. १८२४ मध्ये सरकारने छापखाना स्थापन केला. या छापखान्यान शालेय पुस्तके छापण्याच्या बाबतीत मोलाची कामगिरी केली. शालेय आणि धार्मिक अशी दोन्ही पुस्तके छापून अमेरिकन मिशनने मुद्रणाचा पाया घातला.

टॉमस ग्रॅहॅम नंतर गणपत कृष्णाजी भंडारी या गृहस्थाने एकोणिसाव्या शतकात मोलाची कामगिरी केली. अमेरिकन प्रेसमध्ये धार्मिक पुस्तके तर बंगाल येथील सेरामपूर मिशनमध्ये धार्मिक व भाषाविषयक पुस्तके छापली जात होती. यापासून प्रेरणा घेऊन गणपत कृष्णाजी भंडारी यांनी मराठी ग्रंथमुद्रणास सुरुवात केली. गणपत कृष्णाजींनी स्वतः शिळाप्रेस बनविला. शाईही स्वतःच बनविली. मुद्राक्षरे पाडण्यासही सुरुवात केली. त्यांना रामजी नावाचा लोहार हा मदतनीस होता. जो टॉमस ग्रॅहॅमचा सहकारी होता. गणपत कृष्णाजींच्यापूर्वी टॉमस ग्रॅहॅमने देवनागरी मुद्राक्षरे तयार केली होती परंतु त्यांत विविध वळणाचे टाईप व आकार नव्हते. ते गणपत कृष्णाजींनी तयार केले. टॉमस ग्रॅहॅमने मुद्राक्षराचा पाया घातला तर गणपत कृष्णाजींनी त्याचे वळण आणि आकार तयार केले.

गणपत कृष्णाजींचा छापखाना स्थापन झाला तो हिंदू धर्मविषयक ग्रंथ छापण्याकरिता. कुरिअर छापखाना हा वृत्तमुद्रणासाठी प्रसिद्ध होता. तर अमेरिकन मिशनचा छापखाना हा ख्रिस्ती धर्मविषयक ग्रंथ छापण्यासाठी स्थापन करण्यात आला होता. तर स्कूल बुक सोसायटी, डिपार्टमेंट ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शनचा छापखाना आणि सरकारी शिळा छापखाना यातून शोलोपयोगी पुस्तके छापण्याचे काम सुरू होते. या पार्श्वभूमीवर गणपत कृष्णाजी भंडारी मुद्रणाच्या क्षेत्रात काम करित होते.

गणपत कृष्णाजी भंडारी यांनी आपल्या कामगिरीस सुरुवात केली तेव्हा येथे मुद्रणकलेविषयी म्हणावा तितका प्रसार झाला नव्हता. या संदर्भात गो. ना. माडगांवकरांनी अत्यंत मार्मिक विवेचन केलेले आहे.

त्यांच्या मते, “भरतखंडातील लोकांस शिलाछाप म्हणजे काय? व ठसेछाप म्हणजे काय? हे पुष्कळ वर्षे पर्यंत स्वप्नीही ठाऊक नव्हते. छापल्याने कागदावर अक्षरे निघतात व त्यापासून पुस्तके तयार होतात म्हटलें म्हणजे या लोकांस मोठें अद्भुतच वाटे. एकदा छापलेला कागद पाहिला म्हणजे स्वर्गाहून विमान आल्यासारखे लोक पाहायला जमत.” “एकीकडे अशी परिस्थिती होती तर दुसरीकडे सनातन्यांच्या अज्ञानामुळे छापल्या जाणाऱ्या कागदाविषयी प्रचंड गैरसमजूत होती. “आमचे येथे कित्येक नैष्ठिक ब्राह्मण छापलेल्या कागदांस स्पर्श करण्यास भीत असत, आणि अद्याप मुंबईत व बाहेर छापिलेला कागदास शिवत नाहीत, व छापलेलं पुस्तक वाचीत नाहीत, असे पुष्कळ सांपडतील.” “मुद्रित पुस्तकांबाबत लोकांच्या मनामध्ये खूप अनास्था होती. शाई चरबीयुक्त असल्यामुळे लोक पुस्तकांना हात लावण्यास बिचकत. स्पर्श झाल्या लोक बाटतील असा त्यांचा समज होता. अशा काळात गणपत कृष्णाजींनी ब्राह्मणांच्या उपयोगाचे पंचांग छापले. हे काम एका मोठ्या चळवळीचेच होते. गणपत कृष्णाजी भंडारी ह्यांच्यानंतर मुद्रणातील निर्णयसागर युगास सुरुवात होते. अमेरिकन प्रेस युग (१८१८ ते १८५६), गणपत कृष्णाजी युग (१८५६ ते १८६९) आणि निर्णयसागर युग (१८६९ ते १९१२) अशी साधारणतः मुद्रणाच्या क्षेत्रात भरीव कामगिरी करणाऱ्या छापखान्याचे असे कालखंड करता येईल. या निर्णयसागर छापखान्याचे संस्थापक जावजी दादाजी चौधरी होते. त्यांनी अमेरिकन मिशन प्रेसमध्ये मुद्रण शिक्षण घेतले. त्यानंतर इंदुप्रकाश, ओरिएण्टल, टाइम्स, ब्रिटिश इंडिया इ. छापखान्यात उमेदवारी करून नंतर १८६४ मध्ये स्वतःची जावजी दादाजी फाउंड्री काढली. तेव्हापासूनच जुने छापखाने घेऊन दुरुस्त करून विकण्याची कामे करित. १८६८ मध्ये एक प्रेस विकत घेऊन काही दिवस त्यांनी चालविलाही होता. नंतर १८६९ मध्ये स्वतःच्या मालकीचा छापखाना विकत घेऊन भांगवाडी काळबादेवी येथे निर्णयसागर प्रेसची स्थापना केली. त्यांचे ५ एप्रिल १८९२ रोजी जलोदराने निधन झाले. या सत्तावीस वर्षांच्या काळात जावजींनी २० मराठी, १५ गुजराथी, ४० इंग्रजी टाइप

बाहेर पाडले. तसेच १९३ संस्कृत, २२८ मराठी ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले. गरुडपुराण हे या छापखान्याने छापलेले पहिले पुस्तक होय.

राणूजी रावजी आरू आणि जावजी दादाजी चौधरी हे दोघे मित्र होते. जावजींनी स्वतंत्र टाईप पाडण्याचा उद्योग केला तर आरू यांनी मातृका तयार करण्याचे काम केले. दोघेही एज्युकेशन सोसायटीच्या छापखान्यात काम करित असत.नंतर जावजींनी आरूंच्या मदतीनेच फाउंड्री सुरू केली. अमेरिकन प्रेसमध्ये जीवन वल्लभ लोहार टॉमस ग्रॅहॅमच्या बरोबर पंचमातृका तयार करित असत. नंतरच्या काळात रामजी नावाचे एक पंचगीर गणपत कृष्णाजीसाठी पंचमातृका करून देत असत. तर “या सर्वांहून राणूजींचे पंच सरस असत. त्यांच्या हातातच कला होती. प्रकाश लेखनाची कला जेव्हा माहीत नव्हती, त्या काळात आठ पॉइंटचे देवनागरी पंच तयार करणे हे कीती कठीण असेल! आणि ती मुद्राक्षरे इतकी सुबक नि प्रमाणबद्ध की, आज पॅटोग्राफची मदत असूनही अशी मुद्राक्षरे तयार होत नाहीत. आरूंच्या कलेची तुलना ‘कैलास लेणे’ खोदणाऱ्या शिल्पकारांच्याकलेशीच करिता येईल. आराखडे ‘ब्लू प्रिन्ट’ इत्यादीची मदत नसताना, कातळात वरून खाली खोदीत हे अजरामर शिल्प निर्माण करण्यातील

शिल्पकारांचे कौशल्य, आणि पोलादाच्या तुकड्याच्या मोहरीएवढ्या टोकावर देवनागरी जोडाक्षरे कोरण्यातील कौशल्य ही एकाच जातीची आहेत.”^{१५}बापूराव नाईक यांनी केलेली ही तुलना अतिशय समर्पक आहे. मुद्रणाच्या क्षेत्रात ही क्रांती झाली नसती तर काळ अतिशय संथ गतीने ज्ञानप्रक्रियेला सामोरा गेला असता. म्हणून कैलास लेणे खोदणाऱ्या शिल्पकाराशी यांची तुलना करतात.

सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाचे एक साधन म्हणून मुद्रणाची कला अवतीर्ण झाली. मुद्रणाचा जन्मदाता गुटेनबर्ग हा जात्याच कलावंताची दृष्टी असलेला अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाचा माणूस होता. हळूहळू या कलेचे अनुकरण हिंदुस्थानातील लोकांनी केले. ज्ञानसंक्रमणासाठी, ज्ञानसंवर्धनासाठी तसेच जुने ज्ञानभांडार जतन करण्यासाठी या कलेने मोठे योगदान केले. परिणामी विविध चळवळींच्या विचाराची जोपासनाही झाली. एकोणिसाव्या शतकातील चळवळीला बळ देण्याचे कार्य या कलेने केले. ज्यामुळे माणसांच्या विचारातही क्रांती झाली. मौखिक ज्ञानपंरपरेत असलेल्या उणिवांवर मात करता आली. तात्पर्य ज्ञानाचे जतन आणि संवर्धन शक्य झाले. म्हणून या कलेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. डहाके वसंत आबाजी, मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई, २००५, पृ. ५९.
2. Major B. D. BASU, HISTORY OF EDUCATION IN INDIA UNDER THE Rule of the East India Company, Second Edition THE MODERN REVIEW OFFICE CALCUTTA, 1867, P 8,9.
३. नाईक बापूराव, भारतीय ग्रंथमुद्रण, गो.गं. लिमये ट्रस्ट प्रकाशन पुणे, १९८०, प्रस्तावना, पृ. दहा.
४. नाईक बापूराव, मुंबईतील मुद्रणप्रसार, बृहन्मुंबई महानगर पालिका विषेशांक १८९३-१९९३, पृ. १५१.
५. माडगांवकर गो. ना., मुंबईचे वर्णन, समन्वय प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१२. पृ. २३२.
६. तत्रैव.
७. बापूराव नाईक, मुंबईतील मुद्रणप्रसार, उनि. पृ. १५६.